

## KONZERVATÍV ÉS „KONZERVATÍV” – A FOGALOMKÉPZÉS HELYZE-TÉRŐL ÉS KIHÍVÁSAIRÓL

„A k[onzervativizmus] programja a különböző országokban a különböző viszonyok szerint nagyon különböző.”<sup>1</sup>

Az első világháború előtti magyar és német konzervativizmus összehasonlítása során mind a két ország eltérő politikai struktúráival és pártpolitikai rendszerével, mind pedig különböző gazdasági, társadalmi és művelődésbeli adottságaikkal számolni kell. A politikai áramlat vizsgálatakor azonban az eddigi megközelítésekben és feldolgozásokban uralkodó sajátos tudományos hagyományokat is figyelembe kell venni mind a két esetben. A gondolkodás érthető módon mindig az adott ország fejlődésének tapasztalati horizontjából indult ki, és ugyanakkor a nemzeti történelemértelmezés és történetírás specifikus hagyományaira és kérdésfelvetéseire tekint ki. A hajdani konfliktusok – leszűrődve a történetírás kérdésfelvetéseibe, témaválasztásaiba, feltételezéseibe és narratíváiba – így végül koncepcionálisan mutatják hatásukat. Ezenkívül a „hosszú 19. század” kortársai által is, és az őket értelmező kutatók által is gyakran tett kitekintés más, főleg az európai országok viszonyaira az ott megszokott kérdésfelvetésekből indul ki, és az ottani helyzet alapján jelöli meg vizsgálatának konkrétabb tárgyát. A német példa magyar recepciójában és elemzésében, illetve annak a német történetírásban való feldolgozásában mindez érdekes hangsúlyeltolódásokat eredményez.

A német és a magyar eset perspektivikus összehasonlításának tehát ezeket a módszertani kihívásokat is tudatosítani kell. Hogy az eredmény túlmutasson azon a józan summázaton, amit fent némi iróniával és ugyanakkor önfigyelmeztetésnek egy ismert lexikonból idéztünk, tanácsos az első lépésben egy konkrét esetre, egy szűkebb problémára tekinteni. Elsősorban ezzel a szándékkal íródott meg a következő áttekintés. Szélesebb háttere egy, a berlini Humboldt Egyetemen és a Miskolci Egyetemen közösen folytatott, a DFG és a MÖB által támogatott kutatási projekt, amely a magyar és a német első világháború előtti konzervativizmus politikai mobilizációs képességét vizsgálja. A kutatás első szakaszában főleg egy ilyen összehasonlítás lehetőségeit és problémáit elemzi, egyebek mellett a két konzervativizmus önértelmezését, illetve a történetírásban képviselt fogalmi meghatározását.<sup>2</sup> A következő lapokon tehát a konzervativizmus fogalmi meghatározásának változataival és módszertani kihívásaival foglalkozunk annak fényében, ezek miként figyelhetők meg az újabb németországi történetírásban. Egyebek mellett nagyobb terjedelemben bemutatunk egy módszertani következetességében érdekes, ugyanakkor sokat vitatott modellt.

### A németországi kutatás helyzete – időrendi álláspontok és hozzájuk kapcsolódó tartami problémák

A német konzervativizmussal foglalkozó irodalom összességében viszonylag gazdag és széles körű.<sup>3</sup> Mind eszmetörténeti vagy politikatörténeti szemszögből, mind párttörténeti megközelítésben, mind egyetemes áttekintésekben, mind egyes szakaszokra lebontva, egyes képviselőire vagy áramlataira koncentrálva számos feldolgozás áll

rendelkezésre. Ezek jelentős része az utóbbi évtizedek termése. Emellett a választások elemzése, a pártok egészének politikai támogatottságát és vonzerejét vizsgáló történeti kutatások is fontos eredményeket nyújtanak a konzervativizmusról.<sup>4</sup> A pártrendszer tárgyalása általános vagy társadalomtörténeti szintézisekben – ezek eltérő hangsúlyai és értékelései mellett – szintén lehetőséget nyújt gondolatébresztő megfigyelésekre.<sup>5</sup> A szakirodalom – viszonylag gazdag volta ellenére is – azonban egyes aspektusokban hiányokat mutat, csak bizonyos szakaszokra és kérdésekre koncentrálnak, másokat elhanyagol.<sup>6</sup> A sok egyes gondolkodókkal vagy konzervatív politikusokkal foglalkozó mű mellett például kevés az olyan áttekintés, amely a politikai pártok fejlődését nemcsak összegzi, hanem eszmei forrásaikkal, a korabeli konzervatív gondolkodással egyetemben mutatja be.<sup>7</sup> A konzervativizmus tartalmi, fogalmi meghatározása sincsen lezárva.

Az egyik kérdés, amiben eltér a kutatók véleménye, maga a jelenség időrendi kerete, a konzervativizmus kialakulásának és továbbélésének a kérdése. A kezdet meghatározása nyilván a kialakulás körülményeit és okait, és ezzel az áramlat alapvető jellegét is érinti. Az időtartam értelmezésével változik azoknak a jelenségeknek a köre, amelyeknek elemei állandó meghatározásra szorulnak. Szintúgy változtak a társadalmi-strukturális és alkotmányos viszonyok, amelyek az idők folyamán a cselekvési előfeltételeit meghatározták, s amelyekre a konzervativizmus politikai választ adott, illetve amelyeken belül politikai érdeket fogalmazott meg.

Maga a konzervativizmus kifejezés közismerten egy nagy korszakforduló terméke. Története egyébként pikáns.<sup>8</sup> A „conservateur/conservatrice” kifejezés eredetileg azokra vonatkozott, akik a forradalom vívmányait meg akarták őrizni – azoknak visszavétele ellenében, de a forradalom radikalizálásával szemben is. Ezután a szó a 19. század elején majd olyan politikai áramlatokra szállt át, amelyeket mi mai mindennapi értelemben is konzervatívnak tekintenénk. A Chateaubriand-féle „Le Conservateur” című folyóirat 1818–1820 között például a rojalisták fóruma volt. Németországban a fogalmat csak az 1830-as években kezdték politikai irányzatok megjelölésére használni. Az önmegjelölés, illetve az elhatárolás is használt megnevezés kialakulásának a kesei időpontja még nem mond semmit a dolog esetleges hosszú előéletéről, de már utal a viszonylatrendszer mélyreható átalakulására, amelyen belül egy saját magát eredetileg másfelé és ezért másképpen meghatározó álláspont, illetve részleteiben eltérő álláspontok végül egy új elnevezés alatt közös nevezőt kaptak.<sup>9</sup>

A régebbi német irodalom a konzervativizmus kezdetét gyakran a francia forradalom körüli időkre teszi. Ez a felfogás több lexikon idevágó szócikkét is meghatározta, és messzemenően még mindig közmegegyezésnek, vagy legalábbis széles körben elterjedt felfogásnak tekinthető.<sup>10</sup> Eszerint azzal a felfordulással szemben, amit a francia forradalom a politikai életben és a társadalom struktúráikban jelentett, az akkor kialakuló konzervativizmus a hosszan, hagyományosan kialakult berendezkedések és intézmények jogát hangsúlyozza, a történeti kontinuitással érvel, egyházi tekintéllyel, királyi legitimitással, és a régi rendi rendszer mellett foglal állást. Határkönek – ha nem maga a forradalom mint korszakhatár szolgál magyarázatul – különösen Edmund Burke reflexióit szokták tekinteni.<sup>11</sup> Az egyes időszakaszokra orientált vizsgálatok ezt a megközelítést legalább nem vonják kérdésbe, sőt a konzervatív áramlatok összetettségét és belső ellentmondásosságát nézve a német politikai élet különös feltételrendszerében, egy hosszú kialakulási szakaszra fordítják figyelmüket. Példa erre az újabb irodalomban az 1983-as Fischer- emlékkönyv.<sup>12</sup> Ez az összeállítás gyakorlatilag a 19. század elejétől kezdi bemutatni a konzervatív jelenségek sorát.

Különösen érdekes a kezdet kérdését tekintve Barbara Vogel érvelése a korai 19. század tisztviselői konzervativizmusáról. A 19. század elején liberális és konzervatív érvek és gondolatok egyes politikai áramlatokban és tisztviselői csoportosulásokban – sőt ezek egyes képviselőinél egy személyben is – egymás mellett találhatók. A szerző szerint éppen ezt a jelenséget, éppen az érvek és a gondolatrendszer kikristályosodását kellene jobban megvizsgálni az egész Vormärz politikatörténetére vonatkozóan.<sup>13</sup>

Ennek az időkeretnek bizonyos kibővítését, bár még nem alapvető megkérdőjelezését jelenti a konzervatív gondolatok felfedezése már a francia forradalom előtti időkben. Ha a konzervativizmust nem elsősorban politikai áramlatként tekintik, hanem szélesebb értelemben, „egyben teológiai, bölcsészeti és társadalmi-gazdasági pozícióként” értelmezik, kezdetei már a 18. század második felében jelentkeztek.<sup>14</sup> Az ilyen kezdeteket Klaus Epstein már az 1770-es évek Németországában is felfedezte, vagy Fritz Valjavec a felvilágosodás ellen megfogalmazott kritikában.<sup>15</sup> A forradalom idején a jelenségek véglegesen elnyerik politikai jellegüket. Ez az értelmezés Mannheim régebbi, a „tradicionálizmus” és a tulajdonképpeni „konzervativizmus” közti megkülönböztetésével is összhangba hozható, mivel egy eredeti – tradicionális, a hagyomány láthatárán belül élő – magatartás reflexívává válására utalhat.<sup>16</sup> Ez a megközelítés viszonylag gyorsan szintézisekben is megjelent. Jó példák erre Wilhelm Ribhegge és Axel Schildt a németországi konzervatív politika egészét a jelenig áttekintő művei.<sup>17</sup> Ezek gyakorlatilag az 1770-es években kezdik meg a konzervativizmus bemutatását. A 18. század mélyreható társadalmi és kulturális átalakulása tehát a konzervativizmus kialakulását ösztönzi, amely viszont ellenreakció a kezdődő átalakulásra a maga szerteágazó manifesztációival: egyszerre konfrontációban a felvilágosodással, valamint a kiépülő abszolutista rendszerek működésével és legitimációs ideológiájával.<sup>18</sup>

Ha nem a 18. századi átalakulásból, illetve eszmei téren a felvilágosodással való konfrontációból, hanem a szélesebb értelemben az utóbbit is magában foglaló újkori racionalizmussal való szembenállásból származtatják a konzervatív gondolkodás eredetét, akkor kezdetei még messzebbre nyúlnak vissza.<sup>19</sup> Ez nem tévesztendő össze a maguk a konzervativizmus képviselői által néha szóba hozott „konzervatív világvonallal”, ami az antikvitás óta egy örök konzervatív magatartás és elviség példáit véli felfedezni.<sup>20</sup> Arról van szó, hogy a racionalizmussal szembeni érvek, illetve az általa kétségbe vont világot legitimáló eszmék már a kései 18. század vitái előtt is megfogalmazódtak.<sup>21</sup> Ennek egyik leghatározottabb képviselője Panajotis Kondylis, akinek 1986-os terjedelmes tanulmánya e nézet – ha nem is elfogadtatását, de – megismertetését nagymértékben elősegítette.<sup>22</sup> Mind a régebbi, mind a 18. század végi konzervativizmusra nézve azonban, főleg német viszonylatban, érvényes Hans-Christoph Kraus, a téma egyik legjobb ismerőjének a megállapítása, ami szerint az 1789 előtti konzervativizmus kutatása „még mindig gyerekcipőben jár”.<sup>23</sup>

Hasonlóan, és szintén az eltérő tartalmi értelmezésének alapján a konzervativizmus tartamáról, illetve végéről sem egyeznek meg a felfogások. Markáns álláspont e tekintetben Kondylisé, aki kereken azt állapítja meg, hogy a konzervativizmus „a tulajdonképpeni értelmében”, mint a weberi értelemben vett, hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája a 19. század második felében végét éli. Ebben az értelemben a konzervativizmus meg is szűnik. A késő 19. század óta már csak bizonyos konzervatív gondolati örökségről lehet szerinte beszélni.<sup>24</sup> Ez az álláspont azonban inkább csak kivétel a szakirodalomban. Hans-Christoph Kraus is, aki az első tézist a korai kezdetről osztja, a másodikikat – a definiált végéről – már nem

vallja. „A második tézis belátható okokból nem tarthatta fenn magát; egy politikai eszme egy szigorúan körülhatárolható hordozóréteggel való túlságosan szoros összekapcsolása olyan koncepciónak bizonyult, amely a történeti realitásnak nem felelt meg a szükséges mértékben.”<sup>25</sup> (Az elutasítás egy áttértelemzéssel is összekapcsolódik, amire majd még visszatérünk.)

Az idézett felfogás azonban messzemenően uralja a terepet. A német konzervativizmust legalább a két világháború közötti időkig, de általában a Német Szövetségi Köztársaság kezdeti időszakáig, vagy akár még a jelenig is vizsgálni szokták. Inkább a kutatási terület időhatáraitól függ, ki meddig megy el egy áttekintésben. Példa erre ismét Ribhegge vagy Schildt, akik már említett műveikben az NSZK korai időszakáig mennek el,<sup>26</sup> vagy a Kraus által szerkesztett, nagyon érdekes életrajzgyűjtemény.<sup>27</sup> Ebben a bemutatottak sora – nem meglepő módon – Ernst Ludwig von Gerlachhal, Joseph-Maria von Radowitzcel és Friedrich Julius Stahllal kezdődik, és Otto von Manteuffelen és Otto von Helldorf-Bedrán át nemcsak Carl Friedrich Goerdelerhez és Ewald von Kleist-Schmenzienhez jut el, hanem Hermann Ehlers és Hans-Joachim von Merkatz példáján keresztül az 1945 utáni politikusokig. A politikatörténet mellett a politikai szociológia is osztja hallgatólagosan ezt az időrendi keretet. Frank Bösch nemrég megjelent kötetében már a címben is kijelöli nemcsak az időkeretet illető felfogását, hanem az alapvető tartalmi kontinuitás gondolatát is: „A konzervatív miliő. Egyesületi kultúra és helyi szervezési stratégiák a kelet- és nyugat-német régiókban 1900–1960.”<sup>28</sup>

Az időkeret ilyen meghatározása azt jelenti, hogy a konzervativizmus esetében egy meglehetősen hosszú időtartalmú jelenséggel van dolgunk. Legkésőbb a 18. század végén kezdődik, de tulajdonképpen, legalábbis az előzményekben, vagy egy első fázisban, már a kora újkorban is, és nagy alakváltozásai ellenére napjainkig tart. Ismeretes, hogy az európai társadalom e három és fél vagy öt évszázad alatt elég hatalmas változásokon ment keresztül. Maguk a politikai rendszerek is alapvetően megváltoztak. Már absztrak szempontok alapján is feltételezhető, hogy témák, tézisek, követelések és talán érvelések is megváltoztak ez idő alatt. Kézenfekvő tehát a kérdés: mi az, ami közös ebben a hosszan tartó, kontinuos konzervativizmusban.

Hogy a korai német konzervativizmus egyik kutatóját idézzem: „A konzervativizmuskutatás abban a dilemmában van, hogy a konzervativizmust egyrészt mint politikai, pártpolitikailag is ható irányzatként fogja fel, ami az idők folyamán bár változik, de bizonyos, a történeti változásokat túlélő pozíciót jelent, és másrészt viszont mint a porosz lovagság ideológiáját. Az első definíciós megközelítés értékek, normák és mentalitásbeli minták katalógusát igyekszik összeállítani, ami végül ahhoz vezet, hogy konzervativizmust bárhol fel lehet fedezni, például a Szovjetunió Kommunista Pártjában is, vagy a »zöldek« és »alternatívok« között is.”<sup>29</sup>

Szélsőséges esetben a konzervativizmus – ugyanúgy, mint az egykor ellenpólusának tekintett liberalizmus is – tényleg alapvető emberi magatartássá válik. A konzervativizmus és a liberalizmus eszerint két „gondolkodásmód”. Szemléletes példa erre az 1980-ban elhunyt Hans-Joachim Schöps felfogása, amelyből, direktsége miatt, érdemes hosszabb szemelvényt bemutatni: „A liberális ember optimistább, hisz a világ jövőjében, a célok elérésében, az emberek értelmében és jóakaratában, hogy ezeket eléri. Ezért az ésszerű haladás mellett foglal állást, hiszen jó véleménye van az emberről. A konzervatív ember ezzel szemben nem hisz az emberben. (...) Vele szemben az államot és az állami rendet állítja fel, mivel az ember, ha magára van hagyva, nem éppen ésszerűen alakítaná a világot, vagy nem a világ célja felé haladna,

hanem éppen ellenkezőleg: elpusztítaná a világot. Emiatt egy erős államot, erős állami renddel, kíván magának, amelyik biztosítja a teremtes világát, és védi az embert saját maga ellen. (...)

A liberális és konzervatív történeti tudat egymás mellett [áll]. (...) Itt az észbe és az emberek jóakaratába vetett hit – ott az ész kétségbevonása és a legmélyebb pesszimizmus található a jóakaratot illetően. Itt az akarat arra, hogy az emberi egyéni szabadság minden állami és a rendből fakadó korlátozását visszaszorítsák, és minimumra csökkentsék – ott a szociális intézmények továbbfejlesztése és a bátorság a kísérletezéshez [sic!]. Ott [a konzervativizmus oldalán] az erős állam és a szilárd, az embernek határokat szabó intézmények ajánlása, hogy az ember önpusztítása és a teremtes pusztulása ellen lépjenek fel. Itt [a liberalizmus oldalán] a kívánság az állam korlátozására és leépítésére, hogy az majd a társadalomban oldódjon fel, vagy a kultúrnméret részévé redukálódjon.<sup>30</sup>

Ebben az esetben nyilván valóban két antropológiai alapfelfogásra vezethetők vissza a szembenálló irányzatok. Ebből, úgy látszik, főleg az állammal, illetve a társadalmi együttélés szabályozásával kapcsolatban két eltérő rendszer látszik kirajzolódni. De akkor miként értelmezzük a „reálisan létező” szocializmus szintén erős államát? Ugyanakkor nem minden, ami az idézett részlet szerint konzervatívnak számított, a magukat konzervatívnak tekintő 1945 utáni (nyugat)német pártok felfogása is egyben. Schöps lát az állam kiépítésében konzervatív kísérletet is, ami számára elvi jelentőségű (az 1950-as évek CDU-jának egyik választási szlogenje ugyanakkor az is volt, hogy „Keine Experimente!” – azaz „Semmi kísérletezés!”)

Más kutatók ezért ezzel szemben Karl Mannheim megközelítésében látnak kiutat,<sup>31</sup> ahogyan ő azt a „Das konservative Denken” című, heidelbergi habilitációjában kifejtette. Mannheim megkülönböztette a tradicionális gondolkodást vagy „tradicionelizmust” – mint alapvető emberi hajlamot – és a konzervativizmus konkrét politikai képződményét.<sup>32</sup> Az utóbbi szerinte a felvilágosodással szembeni gondolkodásbeli és politikai reakció, és társadalmilag a nemesség ideológiája. Mannheim azonban lényegében a korai 19. század konzervativizmusát, illetve annak kialakulását kutatta. Így a modern kor felé haladva egyre kevésbé vehető át közvetlenül a megoldása: vajon meddig tart az eredetileg – vagy csakis – a nemességhez kötődő konzervatív áramlat?

Vogel ezért is javasolja azt, hogy – Mannheimet követve – „mind a konzervatív, mind a liberális magatartást konkrétan az adott kor »strukturális problémái«-hoz viszonyítva kell meghatározni”.<sup>33</sup> Ez a Vormärz és a közvetlenül 1848-at követő ellenforradalmi idők (Reaktionszeitra) vonatkozóan nyilván eredményes, egészen addig, amíg a jelenséget nem akarjuk Poroszországon túl, azaz a junkerek körén túl vizsgálni. De problematikussá válik, ha a későbbi korok legfontosabb strukturális problémáit figyelembe véve akarjuk felhasználni. Lényegében azért, mert a modell – történetelméleti, illetve társadalomelméleti alapjait nézve – hallgatólagosan egy fejlődési modelltől, egy haladás-konceptióból indul ki, és annak feladásával – azaz ha már nem tudjuk, mi a fejlődés iránya, illetve van-e ilyen – a két álláspont analitikus elválasztása és szembeesítése egymással problematikussá válik. Ha azonban egy történeti vizsgálatban abból indulunk ki, amit az azóta lezajlott fejleményekről már tudni lehet – ami meghaladja az egykori kortársak tudáshorizontját –, a javaslat hasznos szempontokat adhat a kezünkbe.

## Kísérlet az antropológiai csapda és a tartalmi kiüresedés kikerülésére

Inkább tartalmi támpontot, amit ugyanakkor megszívlelendő tanácsként is lehet értelmezni, találunk Göhlernél. Ő kerülni próbálja az „antropológiai” csapdát, és azt is, hogy végső soron egy államfelfogás váljon a konzervatív gondolkodás magjává. Kerüli ugyanakkor azt is, hogy a konzervativizmust egyszerűen szó szerint, a „conservare” értelmében definiálja, és így egy tartalmilag teljesen nyitott meghatározáshoz jusson el, amin belül a voluntarizmus tárgyává válik, mi az, amit érdemes megőrizni. Göhler ehelyett öt tartalmi komplexumban, ismervben próbálja megjelölni mindazt, ami a változó, fejlődő, környezetével szemben újra és újra állást foglaló konzervativizmust jellemzi. Megjegyzí, hogy ezek egyike sem ad önmagában elégséges támpontot a konzervatív álláspont jellemzésére, illetve más eszmerendszerektől és felfogásoktól, nevezetesen a liberális állásponttól való megkülönböztetésére. „Egyes elemei, magukban véve, más pozíciókban is megtalálhatók, összességükben azonban (...) elsősorban a konzervatív gondolkodásra jellemzők.” Főképpen a 19. századra vonatkozóan fogalmazza meg ezeket az ismérveket, amelyek „együttesen egy specifikus gondolkodásbeli magatartást jelölnek”.<sup>34</sup> Ez a szűkítés azért is tűnhet kézenfekvőnek, mivel a definíciós kísérletet egy 19. századról szóló könyvben teszi meg – ugyanakkor maga a tartalmi megjelölés mutatja, hogy nehéz is lenne így egy még általánosabb meghatározáshoz jutni. Ismérvei a konzervatív gondolkodás 1) történetiségére, 2) konkrétságára, 3) hierarchikus voltára, 4) vallásos voltára, valamint 5) szkepticizmusára a modernizációval szemben utalnak.

„1) A konzervatív gondolkodás történeti. Az emberi együttélés rendje nem egyszeri, fix kritériumok szerint és lehetőleg a jelenben megoldandó feladat, hanem a történelem folyásában áll, nemzedékek, uralkodási elvek és társadalmi struktúrák egymást követésében, amelyek hosszú távon fejlődtek ki, és amelyeket értelemmel bírónak kell elismerni, míg ennek ellenkezőjét nem bizonyítják, s nem fordítva. (...) 2) A konzervatív gondolkodás konkrét. A társadalom és az állam felépítését illető absztrakt, mechanikus konstrukciós elvek helyett egy élő, magában sokféleképpen tagolt természetből indul ki. Mértéke nem az egyén, az azt megillető jogok általánosításaként, hanem az ember szerves összefüggésekben létezik, amelyek természetes különbségekből és a társadalomban való tevékenységének a fajtájából adódnak. Az egység, amiből minden társadalmi rend kiindul, a nép. (...) Az egyén szabadsága nem az általános választási lehetőségek biztosításában áll, hanem a kibontakozásban a megadott egészen belül. 3) A konzervatív gondolkodás hierarchikus. (...) A népszuverenitás liberális elvével szemben (...) áll a monarchikus elv. Az uralom mindenekelőtt személyes uralom, amit személyfeletti normák és vezérelvek körülhatárolnak, de valójában nem vonható kétségbe. 4) A konzervatív gondolkodás vallásos. Az uralom Istentől való, és a vallás az emberi együttélés rendjének legitimálása, valamint a politikai kultúra azon tényezője, amelyik erkölcsökben és szokásokban a társadalmi egységet a maga tagolt sokféleségében és az uralkodóval való politikai egységében garantálja. A vallás és hierarchikus szervezeti formái, az egyház (...) a konzervatív gondolat alappillérei. 5) Végül a konzervatív gondolkodás szkeptikus a modernizációval is. Bár a magántulajdont, mint az egyéni kibontakozási lehetőséget, feltételek nélkül elfogadja, a munka módját és szervezését illetően visszafelé tájékozódik a rendi-feudális termelési módokban [sic! Produktionsweisen]. A kapitalista piacgazdasággal és versenytársadalommal szemben, ahogyan az először a brit nemzetgazdaság gazdaságban megjelent, a kézművességre, a kereskedelemre, a hagyományos érte-

lemben vett mezőgazdaságra tekint. Összekapcsolódhat ezzel az iparosodás és a kapitalista gazdálkodás térnyerését kísérő negatív jelenségek élesebb felismerése. Az elszegényedés, a nyomor és az elidegenedés [szerinte] nemcsak átmeneti és kiküszöbölhető jelenségek, és ezeket nemcsak a társadalmi modernizáció egyébként kikerülhetetlen kísérő jelenségeinek értelmezi, hanem egyre inkább válságjeleknek, amelyek alapjaiban kétségbe vonják az erkölcsi világrend létét.”<sup>35</sup>

A 19. századra nézve ez a modell nem más, mint olyan megközelítésnek az alkalmazása, amely a bizonyos strukturális problémákra adott válaszokat vizsgálja. De Göhler szerint is a konzervativizmus messze túléli a 19. századot, s a későbbi időkre nézve felsorolt ismérvei már csak általánosabb értelemben helytállóak, ha egyáltalán alkalmazhatók. A szerző magyarázatot ad viszont a konzervativizmus hosszú életére. Szerinte arról van szó, hogy a gondolkodás hordozója megváltozik az idők folyamán. Ami először a nemesség ideológiájaként fogalmazódik meg, a 19. század végén a polgárság is átveszi, amely akkor szintén konzervatívvá válik. Ezzel viszont a konzervatív gondolkodás egyes tartalmai is megváltoznak. „A 18. és a 19. században, főleg a 19. század első felében, a konzervativizmus egy »anti-magatartás«, különösen a nemesség köreiben: egyrészt a fejedelmi abszolutizmus ellen irányul, amely ki akarja építeni uralmát a kora újkori államban. Másrészt a liberalizmus ellen irányul, annak a népszuverenitás forradalminak tűnő elvével és a gazdasági aktivitás felszabadítását, illetve a fennálló, rendi korlátok lebontását célzó törekvéseivel szemben. Az első esetben a konzervativizmus a korona abszolutista igényeivel szemben koalícióban áll a liberális polgársággal, a második esetben a koronával köt szövetséget a liberális polgárság és az állami bürokrácia liberális részei ellen. (...) A 19–20. század fordulóján, majd az első világháború után véglegesen és messzemenően érvényesült a polgárság a maga liberális elveivel, sőt néha a konzervatívokkal kötött koalícióban. Ezzel megváltozik a konzervativizmus társadalmi hordozórétege: az arrivált polgárság egyre inkább konzervatívvá válik, és csatlakozik hozzá a kispolgárság is, amelynek szintén van vagy lehet vesztenivalója. Ily módon a két világháború közötti konzervativizmus – ott, ahol különösen dinamikus – sajátságos fordulatot vesz. Mivel a liberális és részben szocialista elvek az első világháború után uralkodóvá váltak, az így létrejött társadalmi és politikai rendet nem érdemes fenntartani. Ehelyett vissza kell nyúlni az állami és népi közösség bevált elveihez. (...) Az újraindulás e konzervatív hangulata a »konzervatív forradalom« látszólag paradox kifejezésével illeti magát.”<sup>36</sup>

Ahogy Göhler is mondja, a második világháború után a konstelláció még bonyolultabb, a kutatásnak még kevésbé sikerült megjelölni a konzervativizmus társadalmi bázisát vagy általános ismérveit. Most „neokonzervativizmusról” beszélnek inkább, amely vagy az erős államot, vagy egy technokrata konzervativizmust, vagy pedig egy „értékkonzervativizmust” állít programja középpontjába. (Az utóbbi a természet megőrzése céljával környezetvédelmi, általában inkább „alternatívnak” tartott nézeteket is vállalhat.)<sup>37</sup>

Az eddigieket előzetesen összegezve: a konzervativizmus alakulását illetően eltérnek a vélemények, bár újabban általában a 18. századi kezdet feltételezéséből indulnak ki. Emellett egyes kutatók korábbi kezdetekre vagy előzményekre is utalnak. Általában megegyezés van a tekintetben, hogy konzervativizmus a 19. század végét követően is létezik, egészen napjainkig. Mindezek az időrendileg különböző meghatározások tartalmilag is némileg eltérő felfogásokat jelentenek. A meghatározások további szempontjaik, megközelítésük alapján különböztethetők meg. A definíciók

egy csoportja a konzervativizmust alapvető emberi magatartás értelmében fogja fel, vagy emberi alapadottságokra vezeti vissza, amelyeket elismerve a konzervatív magatartás kialakul. Több meghatározás ellenfeleitől különbözteti meg a konzervativizmust, mind a kezdetét, mind a lényegét ily módon magyarázva. Ezzel ugyanakkor vagy szellemi áramlatként, vagy pedig más, szemben álló társadalmi erőkhöz viszonyítva definiálja azt. Esetleg külön kiemelnek egy konkrét ellentétes koncepciót, amivel szemben a konzervativizmus megfogalmazódik (például a népszuverenitás koncepcióját). A konzervatív gondolkodást körülíró elméletek középpontjában a „megőrzés” áll, elsősorban kiválasztott intézmények, illetve bizonyos javak és eszmék fenntartása. Ezek esetleg néhány tényezőre, például az államfelfogásra, az erős állam preferenciájára redukálhatók. Az ilyen megközelítések leginkább a konkrét történeti konzervativizmus sokféle álláspontjával és konkrét programjával szembe-sülnek.

Amennyiben az ezek az eszmék mögött álló, ezeket képviselő társadalmi erőket, valamint ezek szociológiai értelemben vett hordozóit keresik a kutatók, történetileg először a nemességben, majd pedig a polgárságban, sőt a kispolgárságban találják meg. A társadalmi hordozók felsorolása – ahogyan ezek különböző művekben, különböző időszakaszokra vonatkozóan, egyszerre vagy egymást kiegészítve szerepelnek – elfedi azt a problémát, hogy a konzervativizmus képviselői nem minden esetben szükségszerűen azonosak. Enumeratív kezelésük továbbá kikerüli azt a problémát, hogy egy hosszú távú, össztársadalmi folyamatokat belső dinamikájukban elemző értelmezés szerint azonosított érdekcsoport – aminek érdekképviselése ezen az absztrakciós szinten felfedezhető a vizsgált ideológiában – gyakran lényegesen kisebb, mint támogatóinak tábora, hallgatólagos elfogadóinak köre egy adott pillanatban. Az elemzés, ha ezt komolyan veszi, visszatérni kényszerül arra a Max Weber-i belátásra, hogy bár „érdekek” mozgatják a világot, a váltókat a „világképek” állítják azokon a pályákon, amelyeken az emberek anyagi és eszmei érdekeiket definiálják. A világképekben azonban, túl a közvetlenül gazdaságilag értelmezett anyagi érdeken, a különböző konzervatív modelleknek is nagy gravitációs ereje volt.

Mind az antropológiai, mind a történeti-szociológiai modell, de a „helyzetspecifikus” megközelítés is csupán egyes magyarázatra szoruló jelenségeket tisztáz, csak bizonyos módszertani problémákat küszöböl ki. Mindegyik megközelítésnek sajátos deficitje is van, sajátos ellentmondásokat mutat fel.<sup>38</sup> Részben ezek jelzésére, valamint a kései konzervativizmus egyes vonásainak a megvilágítására a következőkben egy különösen következetes modellt mutatunk be részletesebben. Panajotis Kondylis műve megjelenése óta – ha nem is talált általános elfogadásra – tartósan vitákat váltott ki, s továbbá igazodási pontul szolgál a definíálás kísérleteiben.

### **Kondylis javaslata egy újszerű fogalomalkotásra**

Ha megnézzük a modern, 20. századi vagy második világháború utáni konzervativizmus gondolatait, programjait és korszakait, akkor nem lehet nem észrevenni, hogy ezek csak a címkékben egyeznek meg azzal, amit a 19. század eleji konzervativizmus képviselt. Alig van ennek a kései konzervativizmusnak olyan képviselője, aki az állam és társadalom szétválasztását, a törvény előtti egyenlőséget vagy az emberi jogokat kétségbe vonná, azaz a 19. század eleji konzervativizmus céljaival azonosulna. A rend, hierarchia, hagyomány, vallás stb. kulcsszavai konkrét tartalmukat nézve



nagy változáson mentek keresztül.<sup>39</sup> Sőt, közelebbről nézve sok alapfeltevés ebben a kései vagy „mai” konzervativizmusban tulajdonképpen óliberális elvekkel egyezik meg. Ha viszont a konzervativizmus alakulását, illetve 19. századi tartalmát a liberalizmussal való szembenállásával és az azzal szembeni fellépésével magyarázzák, kérdéses, mennyire érdemes egy fogalomba sűríteni ennyire sokrétű és ellentétes értelmezéseket.

Kondylis ebben bizonyítékát látja annak, hogy a konzervativizmus a 19. század második felében véget ért. Mindaz, ami ma annak örökségére hivatkozik, és a 19. századi konzervativizmus egyes kulcsszavait teszi magáévá, nem konzervativizmus a szó szoros értelmében, legfeljebb önmeghatározása folytán, idézőjeles „konzervativizmus”. Az ilyen önmegnevezés alapján azonban éppúgy nem lenne szabad kategóriákat képezni, ahogyan a konzervativizmus ismérveit sem szabad levezetni azokból az elemekből, vagy átvenni azokat, amelyeket képviselői adnak meg önmeghatározásként. Kondylis szerint a konzervativizmus nem egy történeti vagy antropológiai állandó, hanem egy bizonyos korszakhoz és egy bizonyos szociológiai helyhez van kötve, és a korszak végével maga is eltűnik. Kondylis a konzervativizmust a „*societas civilis*” eszméihez és rendezési elveihez való viszonylatban definiálja.<sup>40</sup> Szűkebb értelemben a konzervativizmus az az „ideológiai és társadalompolitikai áramlat, amelynek a célja a *societas civilis* és felsőbb rétegei uralmi pozíciójának fenntartása volt”.<sup>41</sup> Tehát a konzervativizmus a *societas civilis* ellenállását jelenti a maga felbomlásával, valamint „a mezőgazdaság primátusának ipar általi visszaszorításával” szemben.

Ugyanakkor az uralkodó nemesség ideológiája – azaz pontosabban a weberi értelemben hagyományosan, „traditionell” uralkodó nemesség ideológiája – az ebben az értelemben vett nemesség végével megszűnik. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a nemesség világnézetével van dolgunk, hanem annak a nemességnek az ideológiájával, amely uralkodik, és pedig „hagyományosan”, amely uralmi legitimitációja tehát a hagyományból származik, és születési előjogokra hivatkozik, rendi állására, nem pedig választásokra, szakmai kvalifikációkra (még karizmára sem). Félreértés tehát a nemesség – mint bizonyos címet hordozó, származási tudatot ápoló rétegnek – továbbélése alapján örök konzervativizmust feltételezni.

Van ennek a meghatározásnak még egy fontos momentuma. A *societas civilis* képviselőiben, annak védelmére és fenntartására alakul ki – azaz nem elsősorban valami más ellen. Világnézeti tartalma, alapvető eszméi eszerint abból, annak tartalmából és szükségletből adódnak. Tehát nem egyszerűen reakció, legkevésbé sem csak a 19. századi liberalizmus kiváltotta védekező reflex. Ehelyett a középkori legitimitációs elméletekben gyökerezik. Onnan indul, akkor is, ha a terminológia, a szövegezés és az idők folyamán változik. „Világnézeti magja, de a *societas civilis* központi uralmi és legitimációs ideológiájának számos lényeges eszméje is átmertődött abba a konzervatív elméletbe, ami feleletül keletkezett a felvilágosodásra és a forradalomra, és nemcsak marginálisan, hanem eszmei tengelyként, amely körül akkor a konzervatív gondolkodás forgott.”<sup>42</sup> A *societas civilis* gondolatvilágát tehát csak fel kellett használni, s átfogalmazni az akkori igények szerint. Innen nézve a liberalizmus is reakció a konzervatív eszmékre, azaz a már meglévő uralmi ideológiával szemben. Avagy: mint pozíciók mindig ellenpozíciók *ellen*, vagyis egymással szemben fogalmazódtak meg. A *societas civilis* gondolatvilága, a népszuverenitás gondolata előtti állapot eszmeisége az, ami a konzervatív gondolkodás magját képezi. Nem pedig

azok a jellemzők, amelyek részben egy stílusra vagy habitusra vonatkoznak, vagy amelyeket maguk a konzervatívok is önmeghatározásként kiemelnek.

Az egyik ilyen ismerv a konzervativizmus állítólagos elméletellenessége. „Arról a felfogásról van szó, miszerint a konzervatívok a gondolkodásbeli konstrukciókat mint olyanokat utálnák, és csak az elméletieskedő ellenfelekkel szembeni vitákban nyúlának maguk is az elmélethez. Ez a felfogás beleillik a saját természetes ösztöne szerint, a hagyományok erejében bízva, azoknak megfelelően élő és azon túl nem gondoló konzervatív képébe, a történeti tényekhez azonban alig van köze.”<sup>43</sup> Azonban a forradalom és abszolutizmus előtti időnek is, mint minden uralmi rendszernek, megvolt a maga legitimációs ideológiája. A kifejezések, a terminológia változása csak takarja a kontinuitást, főleg az olyan modern kori kutatók előtt, akik a középkori gondolatvilág örökségét nem ismerik. Fokozza ezt a benyomást az 1800 körül nyelvi-formai tekintetben megfigyelhető változás: „Hiszen az 1800 körüli vagy utáni időszak konzervatívjai gyakran a felvilágosodás nyomása alatt – aminek gyakran tudatosan vagy tudatlanul is a tanítványai voltak – elfordultak a *societas civilis* hagyományos, nagyrészt a skolasztika által formált szókincsétől és fogalmi fegyvertáráról, hogy mostantól ellenségeik új, szekularizált és lényegesen direkter nyelvvel éljenek. Formának és tartalomnak ez az ellentéte a kései konzervativizmusban valóban a dekadencia jele, és a közeledő végleges hanyatlás ómenje, bár egy modernizációs kísérlet keretében jön létre. Ezen az ellentétén túl azonban a gondolkodásbeli struktúrák makacs tartósságára is figyelni kell, hogy a konzervatív gondolkodás időbeli kibontakozását a maga valódi tartósságában és kibontakozásában lehessen követni a történeti időben.”<sup>44</sup>

Az önmeghatározás más elemei hasonló típusú félreértések, illetve félremagyarázások és egyfajta történeti kosztümválogatás eredményei. Különösen ilyen a tapasztalatnak a hangsúlyozása, a konkrétnek az előtérbe helyezése, a konkrétumból való kiindulás. Ezeket az elemeket kisebb-nagyobb terjedelemben a szakirodalomban is meg lehet találni, további tartalmi töltésekkel együtt. A fent idézett definíciós kísérlet esetében is azonban, az időben előrehaladva, különösen a 20. századba érkezve, ellentmondásokba torkolltak. Ismeretelméletileg az empirikus és az absztrakt ilyen jellegű szembeállításuk problematikus. Maga a szembeállítás, az absztrakció és annak definiálása, illetve körülhatárolása, mi a konkrét, egy adott valóságfelfogáson alapul. Ezt itt nem szükséges tovább részletezni. Az a konzervatív alaptétel viszont, hogy egy „egészséges” politikának a fennálló reális viszonyokból kell kiindulnia, logikailag üres. Minden politika – még a forradalmi is – a reális viszonyokból kell, hogy kiinduljon, ha sikeres akar lenni. Kondylisszel: „Ha tehát a konzervatívok megállapítják ezt az úgynevezett alapelvet, akkor ezt nem szó szerint veszik, hanem hallgatólagosan bizonyos normatív implikációkkal terhelik, és ezen a kerülő úton próbálnak a fennálló viszonyok és gyakorlati lehetőségek mérlegelése (politikai) parancsának és az adott valóság respektálása (morális) parancsának eleget tenni, és ezen az úton a józan realizmus előnyét egy bizonyos, tudniillik a saját politikájuknak tulajdonítani.”<sup>45</sup> Azaz itt egy bizonyos politikai cél követése a realizmussal magával keveredik össze.

Hasonló jellegű a hagyomány hangsúlyozása is. Hiszen: minek a hagyománya, milyen hagyomány? Kondylis e helyen az azóta oly nagy sikert aratott „Invention of Tradition” című könyvre utal, amelyben Eric Hobsbawm, Terrence Ranger és mások különböző hagyományok céltudatosan – vagy tudatosan is, spontánul is – folyó kialakítását, kialakulását mutatták be. Szerinte itt hatalmi kérdések takargatásáról van szó, amelyek a „hagyomány” magában üres formulájában rejle-

nek.<sup>46</sup> Ugyanez áll a rendpártiságra is, ami éppen nem általában véve a rendet, hanem egy bizonyos rendet kíván fenntartani vagy visszaállítani. A szűkebb értelemben vett konzervatív rendpártiság tartalma a *societas civilis* szabályrendszere és annak fenntartása, azaz éppen nem a modern erős állam, hanem a rendi uralom, német kifejezéssel élve: a Geburtsstände rendszerének fenntartása. Ami a társadalmi folyamatban konkrétan eltérő álláspontokat jelenthet, amelyek adott körülmények között megvalósíthatónak tűnhettek.

Éppen e miatt a specifikus tartalma miatt, a régebbi eredete miatt, nem elég a konzervativizmust a liberalizmusra adott reakcióként, de még a felvilágosodásra való reakcióként sem értelmezni. „Ha a konzervatívok a felvilágosodás ellen fordultak, akkor az azért történt, mert többé-kevésbé tisztában voltak azzal, amit szembe akartak állítani a felvilágosodással; és azzal tisztában voltak, mert elméletileg a *societas civilis* hagyományos, bár modernizált világnézeti és társadalomfilozófiai gondolatkincsére támaszkodhattak... [azonban] maga a felvilágosodás sem volt új kezdet; sokkal inkább az egyik szakasza volt az akkor már megérett újkori racionalizmus fejlődésének, amely a 18. században csupán bizonyos, magában eredetileg meglévő tendenciákat bontakoztatott ki nagyobb, teljesebb mértékben.”<sup>47</sup>

A konkrét ütközőpont, az első konfliktus kiváltója, illetve a szembeállítás tudatosulásának az alkalma nem annyira a modern racionalizmus ma oly fontosnak tartott természettudományi felfedezései és új tézisei voltak. Nem az ontológia vagy a kozmológia. A tudatos strukturális konfliktus akkor alakult ki, akkor jött létre, amikor a *societas civilis* eszmeisége és a kialakuló modern szuverenitástan ütközött össze, amely folyamat a 16. században vette kezdetét. Mind a két jogi felfogás a társadalmi és a szellemi élet egészét érintette, és sokoldalú világnézeti perspektívákkal kapcsolódott össze.

A francia forradalom azért jelöl korszakhatárt ebben a fejlődésben, mert akkor az abszolutizmus elleni harc a liberalizmus ellenfeleivel, a liberális forradalom elleni harccal egészült ki. De a francia forradalom csupán korszakhatár egy régebben indult jelenség történetében, egy koherens történetben, mert a konzervativizmus által felhozott érvek és óhajtott célok alapjukban azonosak maradnak. Ez az oka annak, hogy a konzervatívok már tudtak az abszolutizmus és a forradalom belső összefüggéséről. Emiatt vádolták meg az előbbi, hogy feloldja a *societas civilis*-t, tehát a hagyományos jogfelfogást. Hogy szétválasztja az államot és a társadalmat, a vallást, illetve az erkölcsöt és a politikát; a magánéletet és a nyilvánosságot, hogy így a kollektívumot és az ezzel kapcsolatos uralkodási és életformákat az egyén javára bontja szét stb. Az abszolutizmus – mint ennek a modern szuverenitáselméletnek és -gyakorlatnak az első képviselője – már megtette a maga kísérletét a társadalom feletti uralkodásra, még akkor is, ha félúton megállt. A liberalizmus ennek radikálisabb változatát testesítette meg. A konzervatív érvelés állandó volta tehát – Kondylis szerint – az ellene, illetve a *societas civilis* ellen fellépő erők folyamatos jelenlétéből következik.<sup>48</sup> Ennek keretében még a már említett, 1800 körül megfigyelhető terminológiai változás is igazolható.<sup>49</sup>

Így viszont, ha nemcsak az eszmetörténeti fejlődést elemezzük, hanem annak társadalomtörténeti keretét is vizsgáljuk, a konzekvencia az, hogy a konzervativizmus története messzemenően az uralkodó nemesség története. Annak – mint hagyományosan uralkodó réteg – végével együtt maga is eltűnik társadalmilag releváns jelenséggé és politikai erőként. A két nagy szakasz, amit politikatörténetileg a francia forradalom választ szét, társadalomtörténeti tekintetben a nemesség újkori történetének két

szakasza is: azon harcainak története, amelyeket egymás után, majd párhuzamosan a modern állam és a modern ipar ellen vívott. A nemességnek ezekben a harcokban rövid és hosszú távú céljai voltak, valamint aktuális politikai és polemikus igényei. Mindezek befolyásolták azon gondolati konstrukciók kialakulását, amelyek ebben a harcban bevetésre kerültek, illetve megfogalmazódtak. Világnézet és vallomás, taktikus nyilatkozatok és célszerű állítások keverednek tehát különböző arányokban. A konzervatív gondolkodásban, illetve még inkább a konzervatív programokban fellelhető következetlenségek és kétértelműségek, amelyeket sok helyen észre lehet venni, erre mennek vissza. Kondylis feltételezése szerint ezek csak a hely és idő szerinti konkrét helyzetből értelmezhetők.

Általában azonban azt lehet megállapítani, hogy a nemesség, az abszolutizmus és a modern állam alapvető elvetése mellett, bizonyos mértékben mégis kibékült azzal. Oly mértékben békült ki, amennyire képesnek hitte magát, hogy azt a saját céljaira, illetve a saját ellenségei ellen is fel tudja használni. Ezt a vélekedést még erősítette az a tény, hogy a kialakuló modern állam apparátusában, amelyik még csak lassan vált el a *societas civilis*-től, ő vette be a legfontosabb posztokat. A gazdasági tevékenységekkel is hasonlóképpen kibékült a nemesség – amelyek logikájukkal, önállósult működésükkel hosszú távon a *societas civilis*-t kellett, hogy aláassák –, amennyiben úgy tűnt, hogy az a közvetlen érdekét szolgálja (országunként és időnként változó mértékben). Ez az ambivalens viszony a modern államhoz és a modern gazdasághoz nyomot hagyott a konzervatív gondolkodásban is, különösen annak kései szakaszában. Épp emiatt is vizsgálata nem szorítkozhat csupán eszmetörténeti rekonstrukciókra, hanem ki kell terjednie lényeges társadalomtörténeti folyamatokra is.

### **„Konzervativizmus” a konzervativizmus hanyatlásán túl**

A konzervativizmusnak az a meghatározása, amelyet Kondylis kifejtetett, tehát beszűkítve azt a kései 19. századig tartó időre, messzemenően konzisztens. Ugyanakkor azzal a problémával szembesít, hogy bizonyos későbbi, magukat konzervatívnak nevező álláspontok nem lehetnek olyanok a szó tulajdonképpeni értelmében. Viszonyukat a konzervativizmushoz ezért másképpen kell meghatározni. Már utaltunk azokra a strukturális hasonlóságokra, amelyeket a tudatosan választott önmegjelölés és a régiek örökségére való utalások mellett a modern „konzervativizmus” és az óliberális álláspontok között fennállnak. Kondylis modellje épp e fenotipikus hasonlóság magyarázatára vállalkozik. Szerinte a liberális gondolatok konzekvens továbbfejlesztése termelte ki azokat az elveket és gyakorlati politikai intézkedéseket, amelyek fényében azok, akik ezen az úton nem mentek végig, óliberális álláspontjuknál fogva később már „konzervatívnak” látszanak. Az által, hogy egy bizonyos ponton túl a liberalizmusban rejlő vagy belőle kifejthető követeléseket nem akarják vállalni, egyfajta hasonlóság keletkezik a tulajdonképpeni konzervativizmussal: ugyanaz az ellenfelük, bár később és más alakban. (Még ők maguk – az idézőjeles „konzervatívok” – is összetéveszthetik ezt a két pozíciót, és a címkét is vállalhatják.) A szociális liberalizmussal szemben szintén hosszabb távú, létjogosultságot biztosító hagyományt keresve, a konzervatívoktól próbálják gondolataikat kölcsönözni, konstruálni, emellett a konzervativizmus örökségére hivatkoznak. A hasonlóságok azonban felületi jelenségekre terjednek ki.

Kondylis fejlődési modelljében a késő 18. és a 19. század liberalizmusa az akkori konzervatívizmussal szemben határozta meg pozícióit, de figyelmen kívül hagyta, hogy ez az elhatárolódás egy még messzemenően rendi vagy rendi vonásokat mutató társadalmon belül történik. Ezen a talajon alakult ki és érett meg. Implicite tehát az ebben a rendies társadalomban fennálló különbségekből és hierarchiákból indult ki, ezek hallgatólagosan működési feltételeihez tartoztak.<sup>50</sup> Az egyének egyenlősége és szabadsága – más szóval – azoknak az egyenlőségét és szabadságát jelenti, akik bizonyos elvárásoknak megfelelnek. Nem minden ember, nem minden egyes személy egyenlőségéről van szó. A liberalizmus először jogi egyenlőséget követel, ez felel meg képviselői céljainak is. A jogi egyenlőség mellett párhuzamosan megfigyelhető egyenlőtlenségeket, a vagyoni egyenlőtlenséget, a műveltségbelit, és persze a nemek szerintieket is, hallgatólagosan tudomásul veszi. Egyes egyenlőtlenségek idealizáltan beleépültek kulturális modelljébe, a „polgáriság” kultúrájába: ez különösen a nemek szerepeire, a családmoddellre stb. vonatkozik. Mások esetleg távolabbi perspektívában kiküszöbölhetőnek tűnhettek. A liberális elvek szerint elképzelt leendő világban, ebben az ésszerű univerzumban, van remény arra, hogy majd mindenki gyarapodhat. A gondolatrendszer gyakran úgyis egy fejlődési modellel, egy evolúciós modellel kapcsolódott össze.

Ha a liberalizmus viszont az emberek egyenlőségéről vallott nézeteit maradéktalanul meg akarja valósítani, ha nemcsak a gazdasági jogot kívánja mindenkinek biztosítani, hanem ezt a kiteljesedést tágabb értelemben, mint az egyéni autonómia kibontakozását is értelmezi – akkor el kell fogadnia azt a nézetet, hogy a körülményeket, anyagi helyzetüket nézve különböző emberek számára az ahhoz szükséges anyagi feltételeket is meg kell adni. Az egyének jogi egyenlősége tehát az egyenlőség megvalósításának anyagi feltételeivel is kiegészül. Ezeknek a feltételeknek a biztosításához a továbbhaladó, ezt a logikát megvalósító liberalizmusnak azonban szüksége lesz az államra, amelyik egyedül képes, hogy a szükséges újraelosztást végrehajtsa, és amely ezért újra, erősen beavatkozik az állampolgárok életébe. Kialakul a modern bürokratikus állam, ami az egyének anyagi jogait garantálja. Ez azt jelenti, hogy az állam és társadalom szétválasztását bizonyos mértékben újra fel kell adni.

Az ellentmondás a liberalizmus régi – azaz szabadság az állammal szemben, védekezés annak beavatkozásaival szemben – és új céljai között Kondylis érvelése szerint kettéhasítja a liberalizmust. Az eredeti liberális gondolkodás azon képviselői, akik nem hajlandók végigmenni az egyenlőség anyagi feltételeinek megteremtéséhez vezető úton, idézőjelben „konzervatívok” lesznek. Alaptételeik az óliberálisokéira hasonlítanak. A szociális liberalizmus viszont azzal foglalkozik, hogy megteremtse az anyagi egyenlőség feltételeit. Ezzel az államhoz való viszonyát változtatja meg. Ebben a modellben helyezkednek el az újabb (idézőjelben) „konzervatív” és a régi konzervatív gondolatok felületes hasonlóságai, illetve az előbbieket és a régi liberalizmus közti strukturális kapcsolatok. Ugyanakkor ebben a formálisan azonos hivatkozási pontok egybeesését is meg lehet figyelni.

Befejezésül és illusztrációképpen mindezt érdemes a vallás példáján illusztrálni. A vallás, a konzervatív gondolkodás vallásos volta az egyik előbb bemutatott definíciós kísérlet lényegi vonásához tartozott. Más szerzőknél is gyakran visszatér központi szerepe egy bizonyos konzervatív magatartás jellemzőjeként (pl. a hierarchikus, konkrét gondolkodás és a hagyománypártiság kíséretében). A vallás azért is tűnhet elég stabil gondolati elemnek, mert az európai országokban, és különösen a magukat konzervatívnak vallókban, az egyházi kötődések, a felekezeti arculat és

ezeknek az egyházaknak a hitvallásai nem változtak meg alapvetően, és így állandó viszonyulási pontot látszanak nyújtani. Kondylis szerint azonban a mai vallásosság sem ugyanaz, mint a tulajdonképpeni, a 19. századi konzervatívok vallásossága. A vallás különböző és eltérő módon fontos funkciót tölt be a két korszakban. „Ha a történeti konzervativizmus számára a kereszténység elsősorban a társadalmi hierarchiákat szankcionáló vagy megtestesítő és a bűnös-anarchikus egyéniséget fegyelmező egyház alakjában jelent meg, akkor a neoliberális »konzervatívok« kereszténysége az egyéniségre vonatkozik, perszonalista; egy olyan szubjektum belső hitét és támaszt jelenti, amelyik a szabad piacgazdaságban saját felelősségére dönt, cselekszik és helytáll.”<sup>51</sup>

Azaz a kereszténység – a hit és az egyházhoz való tartozás – az első esetben egy fennálló hierarchia legitimációját adta. Egyenlőtlenségeket szankcionált, az ezekből való kitörés vágyát tartotta kordában. Fontos volt maga az egyház mint intézmény, amely főleg a katolikus esetében a maga hierarchiájával szintén tükrözte a földi hatalmi rendszert és egyenlőtlenséget, de ugyanakkor más, lelki egyenlőséget hirdetett. A másik esetben, a modern, idézőjeles „konzervativizmus” esetében belső támaszt kell, hogy kapjon az egyén, amelyik egyébként teljesen magára van hagyva. És tovább erről az új „konzervatív” vallásosságról: „A vallásos értékek szférájába való fordulás itt a fogyasztói tömegtársadalom materialista-ökonomista gondolkodásától és viselkedésétől való elfordulást akar elindítani és megszilárdítani úgy, hogy az eltömegesedést és a jóléti államot azoknak ideológiai alapjaiban találhatja el; egy ilyen szellemi képességekkel rendelkező személyiség sem eltömegesíteni, sem elidegeníteni nem hagyja magát, ezenkívül belső távolságtartása a felületes, az elkényeztetett fogyasztói igényeken nyugvó gondolkodástól kötelességtudóbb munkát és a fennálló intézményekhez való pozitívabb viszonyt is magában hordoz. Ha ezek az eszmei feltételek összességükben megvannak, akkor mindenki, aki kereszténysége alapján konzervatívnak tartja magát, ugyanolyan jó liberálisnak is nevezhető, mert a keresztény magatartás lényege szerint szabadságpárti és perszonalista, ezzel szemben a konzervativizmus gyakran a reakcióval és a tekintélyelvűséggel kötött szövetséget. (...) Épp ez az elpolgáriásodás – ami ellentétben áll a történeti konzervativizmussal –, azaz a kereszténység perszonalizálása és individualizálása eredményezi, hogy a »Nyugat keresztény hagyományának« felhasználását célzó neoliberális kísérletek nem találnak katolikus rokonszenvre.”<sup>52</sup>

Hasonló a helyzet az emberek természetes egyenlőtlenségével is, egy olyan nézettel, amely szintén mai „konzervatív” tézisnek számít. Látszatra ismét egy régi konzervatív axiómáról van szó – közelebről nézve azonban másról, más keretek között. Ma az egyenlőtlenség emlegetése arra vonatkozik, hogy el kell fogadni azt az egyenlőtlenséget, amely nagyobb tehetség vagy jobb teljesítmény alapján alakul ki. Nem pedig azt, amely bizonyos embercsoportokhoz való biológiai tartozással jár együtt, vagy amelyet az ősök tetteire való hivatkozás legitimál. A tehetség vagy teljesítmény különbözőségeiből fakadó egyenlőtlenséget is az emberek természetes egyenlőtlensége egyik példájának lehetne tartani, mégis van egy alapvető különbség e között az egyenlőtlenség és az örökletes egyenlőtlenség között, amire a történeti konzervativizmus hivatkozik. A tehetséghez és teljesítményhez kötődő egyenlőtlenség nem jelenti szükségszerűen egy bizonyos társadalmi csoport uralkodását. Nem vezethető le belőle egy állandó uralmi legitimáció, már azért sem, mert a tehetség és a teljesítmény mindig konkrét, véges élettartamú egyénekhez kötődik. Kondylis odáig megy, hogy az érvet – az egyenlőtlenség hangoztatását – a mai „konzervativizmus” esetében

ellenfele érvelésére vezeti vissza (a másik oldal az egyenlőséget hangoztatja). Amíg az ragaszkodik az érvéhez, addig marad az ellenérv is – némi gondolkodásbeli el-  
lentmondás és inkonzisztencia mellett, ami például a párhuzamosan vállalt keresztény  
örökségből is adódik.

A liberális mag és a konzervatív burok közötti konfliktusokból még több is  
észlelhető az idézőjeles „konzervatív” érvelésekben. A mindent fogyasztó és ezért  
mindenfelé permisszív tömegtársadalom elutasítása például egy ilyen pont. Maga az  
elutasított folyamat végső soron a gazdasági individualizmus következménye, amit  
viszont ez a modern „konzervativizmus” nem akar megszüntetni vagy megkérdője-  
lezni. A probléma azért is fontos, mert ezen a területen, a fogyasztás területén az  
állam újraelosztó szerepe is érezhető. Ami esélyegyenlőség-teremtés céljából, az  
egyéni autonómia kibontakozása segítésére és lehetővé tételére állami beavatkozás  
útján történik az újraelosztás területén, annak eredményei a fogyasztás területén –  
vagy ezen a területen is – érvényesülnek. A kritika tehát nem tisztán kultúrkritikai,  
hanem az állam beavatkozását, illetve annak mértékét is illeti. A modern „konzervati-  
vizmus” a gazdasági individualizmust, mint elvet, továbbra is fenntartva, annak kö-  
vetkezményeivel, a korlátlan tömegfogyasztással, az értékek nivellálásával szemben,  
értékekre és erkölcsi mértékre hivatkozik. Azok azonban a maga tulajdonképpeni  
elveiből nem vezethetők le – hiszen ott liberális elvek rejtőzködnek –, hanem csupán  
az adott politikai szituáció igényei szerint definiálhatók.

### Megjegyzések a történeti kutatás szemszögéből

Kondylis konzervativizmus-fogalmának tagadhatatlan előnye, hogy az – egyébként  
sok, nagyon tág értelmezésben megtalálható – ellentmondásokat kiküszöböli. A törté-  
nettudományban azonban nem valószínű, hogy általános elfogadásra fog találni. Már  
azért sem, mert nehéz úgy fogalmat alkotni egy politikai jelenségről, ha annak részei  
közben teljesen ellentmondó megjelöléseket használnak önmagukra. Magyarán,  
ma is vannak, akik konzervatívnak tekintik magukat, és már emiatt is aligha kerül  
majd sor a róluk folyó diskurzusban más terminológia alkalmazására. A mű mellesleg  
sokat mond a modern, 19. század utáni liberalizmus alakváltozásáról, belső megosz-  
tottságáról. Éppúgy tanulságosak a régi és új konzervativizmus (illetve „konzervati-  
vizmus”) közti – a látszólagos párhuzamok ellenére fennálló – különbségről elmon-  
dottak. Ily módon tagadhatatlan heurisztikus érdeme van.

Azonban, a terminológiai kihíváson túl, maga a modell és fogalmi definíció-  
ja – párosulva a történeti folyamat lényegre törő elemzésével – a saját területén is  
bizonyos problémákat vet fel. A régi konzervativizmust illetően ott konkrétan vitatha-  
tók a tézisei, ahol a modellben rejlő funkcionális magyarázat túlságosan előtérbe lép.  
Nem olyan egyértelmű és könnyű tudni, mi „jó” egy adott pillanatban egy társadalmi  
képződménynek – végső soron viszont ezen áll vagy bukik az érvelés. Tulajdonkép-  
pen a szerző maga is nyilatkozik erről, amikor – ahogyan említettük – a 19. századi  
konzervativizmus bizonyos kétértelműségére utal, ami szerinte annak bonyolult szö-  
vetségi helyzetéből fakadt.<sup>53</sup> Emellett a német, különösen a porosz konzervativizmus  
hordozórétegei a 19. század első felében is összetettebbek, mint azt a nemességre való  
utalás – az uralkodó réteg értelmében is – sejteti.<sup>54</sup> Tisztviselőket és polgárokat is  
magába foglalt. Továbbá magyarázatra szorul a később megfigyelhető konzervatív  
eszmék nevében mobilizálható tábor viszonylag összetett jelege, ami ebből a megkö-  
zelítésből nehezen fogható meg. Az érvelés másik implikációja, hogy vele a libera-

lizmus-fogalom jelentősen tágul. A konzervativizmus „hanyatlása” és „vége” után végül már csak magát túlhaladó, illetve magát félreértelmező „konzervatív” liberálisokkal lenne dolgunk, egy szintén átalakuló (vagy hanyatló?), 19. századi eredetű távolodó szocializmus mellett. Szemben a – nyilván felszíni – viszonyok lenyűgöző leegyszerűsítésével és tisztázásával, ez a történeti-szociológiai kutatásban nehezen lenne operacionalizálható.

Hasonlóan, egészen konkrétan nem tartható az, amely például a társadalompolitika instrumentális jellegét illeti. Túl rövid az érvelés, ami azt állítja: „Amikor a 19. század konzervatívjai a liberális individualizmus és a laissez faire ellen harcoltak, a földbirtok érdekében tették, és azzal a feltétellel, hogy a »tulajdonelv« sérthetetlen maradjon. Munkásbarát intézkedésekre sürgették az államot, hogy az ipari tőke profitrátáját és ezzel gazdasági és szociális vonzerejét, ami a földbirtok számára tökehiányt és presztízavesztést jelentett, lehetőleg csökkentsék.”<sup>55</sup> Érvelésének kiinduló pontja ismét csak a régi és az új „konzervativizmus” alapvető különbsége. Hiszen így folytatja: „A 20. században, amikor a »konzervatívok« nolentes volentes az ipari tőkével társultak, annak szolgálatába is kellett, hogy állítsák erejük szerint az államot, és társadalompolitikájukat ennek megfelelően kellett kialakítaniuk – tudniillik a totalitárius ellenség fenntartására, és már nem mint akadályt az ipari polgárság útján. A két paternalizmus és államfelfogás jellege és célja tehát alapvetően különbözik egymástól, nem alkot társadalmi folytonosságot, hanem ehelyett egy ellentét két részét képezi.”<sup>56</sup> Azonban – bár az alapvető különbség ebben a történetfilozófiai, kicsit hegeliánus modellben megint jól kirajzolódik – a történeti konzervativizmus ennek nem felel meg. (Ebben rejlik talán mai érdekessége is, kihívása a további kutatás számára.) A német esetben a munkásbarát javaslatok épp a konzervativizmus „tulajdonképpen” hordozóinál, a birtokos nemességnél nem találtak elfogadásra. Ugyanakkor megfogalmazóinak nem lehet feltétlenül ilyen versenyszabályozó szándékot tulajdonítani.

Ketteler püspök például tényleg az ipari települések helyzetén borzadt el, s ez motiválta fellépésében a poroszellenes, vagy inkább: a német egységet porosz és protestáns dominancia mellett megvalósító birodalmi irányzat elleni érzelmei mellett.<sup>57</sup> És személyes tapasztalata mellett volt egy elméleti alap, amiből meríthette érveit, elsősorban Aquinói Szent Tamás tulajdonfelfogásából.<sup>58</sup> Hasonlóképpen: Franz Baader – aki orvosként és természettudósként indult, bányászati problémákkal is foglalkozott, és a munkások rendi megszervezéséről elmélkedett – személyében nem vádolható a földtulajdon érdekképviseletével, sőt az ő tapasztalatai mögött részben még az alig fejlett ipar állt, az iparosodás előtti helyzet.<sup>59</sup> De akkor is, ha mindkettőjüket mint katolikusokat és Kettelert mint a Zentrum politikusát kizárjuk a „tulajdonképpen” német konzervativizmus soraiból, nem lehet nem észrevennünk, hogy éppen állandó szociálpolitikai javaslataik és terveik azt eredményezik, hogy publicisták és politikusok, mint Viktor Aimé Huber<sup>60</sup> vagy Hermann Wager<sup>61</sup> a porosz konzervatívok körében marginális helyzetbe kerültek. Az agráriusok a konzervatívok között ezekkel a gondolatokkal mit sem tudtak kezdeni. Lorenz von Stein szerintünk a konzervatív reform érdekében, illetve az óvatos társadalmi reform szakszerű kivitelezhetősége szemszögéből koncipiált művei, így elsősorban a francia szocialista mozgalmak története egyes szakaszai elé írt terjedelmes szociológiai-történeti elemzései alapján szintén nem vádolható junkerpártisággal vagy egyoldalú érdekpolitikával.<sup>62</sup> Közvetlen hatása – azontúl, hogy a „szociális királyság”-ot mint új szövetségi alapot jól csengő kulcsszóként lehetett használni – persze mérsékelt is maradt. Bismarck a



maga szociálpolitikai törvényhozásával sem teljesen alkalmas példa Kondylis írásá értelmében, mert, bár maga is földesúr és porosz nemes volt, politikai hivatalával a tősgyökeres konzervatívok körén kívül – vagy felettük – áll, és több irányzat pártjaival kompromisszumot vállalva mindenekelőtt a birodalom politikai stabilizációjára (is) törekedett említett szociális törvényeivel.<sup>63</sup>

Óvatosan fogalmazva: van némi különbség a cél, avagy a tudatos szándék és a politikai programokban, illetve tervezetekben betöltött funkciójuk között. Hosszú távon, működésükben és hatásukban azonban elképzelhető, hogy az ilyen munkásbarát intézkedések funkcióját meg lehet jelölni abban, amit Kondylis kiemelt: az ipar túlzott versenyelőnyeit célzó visszafogásban. Hogy ezek a társadalmi erők – amelyeket a későbbi elemző kiemel – tényleg így, ezeknek az érdekeknek a képviselőletében cselekedjenek, azt követeli meg előfeltételként, hogy ők maguk is valóban így lássák a viszonyokat. Hogy ezt megtudjuk, egész társadalom-koncepciójukat meg kell vizsgálnunk.

## Jegyzetek

<sup>1</sup> A Pallas Nagy Lexikona. „Konzervatív” szócikk. Arcánium-CD.

<sup>2</sup> DAAD-MÖB „Magyar–német kutatócserék” 2004–2005. évi pályzata 14. szám, „Konservative Entwürfe zur gesellschaftlichen Integration: Antiliberale Ideologien und ihre Mobilisierungspotentiale in Deutschland und Ungarn am der Wende zum 20. Jahrhundert – A társadalmi integráció konzervatív modelljei: Az antiliberális ideológiák mozgósító ereje Németországban és Magyarországon a 19–20. század fordulóján”.

<sup>3</sup> A kutatás állásáról kritikus áttekintést ad: Stand und Probleme der Erforschung des Konservatismus. Szerk. von Schrenck-Notzing, Caspar. Berlin, 2000; különösen: Kraus, Hans-Christoph: Stand und Probleme der Erforschung des deutschen Konservatismus bis 1890. Uo. 9–16.; Jordan, Volker: Stand und Probleme der Erforschung des protestantischen Frühkonservatismus. Uo. 27–42.; Dirsch, Felix: Katholischer Konservatismus – Literaturbericht und Versuch einer Typologie. Uo. 43–82. Lexikális tájékozódásra: von Schrenck-Notzing, Caspar: Lexikon des Konservatismus. Graz-Stuttgart, 1996. Más, inkább áttekintő jellegű, mint a kutatás állását bemutató műveket lásd a továbbiakban.

<sup>4</sup> Fontos áttekintések, szintézisek, további irodalomra utalva: Rohe, Karl: Election, Parties and Political Traditions. New York 1990; valamint Uő: Wahlen und Wählertraditionen in Deutschland. Kulturelle Grundlagen deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt a.M., 1992; Sperber, Jonathan: The Kaiser's Voters. Electors and Elections in Imperial Germany. Cambridge, 1997; Ritter, Gerhard A.: Die deutschen Parteien 1830–1914. Göttingen, 1985; Uő: Wahlgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs, 1871–1918. München, 1978; Deutsche Parteien vor 1918. Szerk. Ritter, G. A. Köln, 1973, ott különösen Nipperdey és Lepsius cikkei (Nipperdey, Thomas: Grundprobleme der deutschen Parteigeschichte im 19. Jahrhundert. 32–55.; Lepsius, Rainer M.: Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft. 56–80.)

<sup>5</sup> Elsősorban Hans-Ulrich Wehler munka, uralkodás és kultúra köré csoportosított társadalomtörténeti szintézisére, valamint Nipperdey egyebek mellett a császári birodalom polgári fejlődését pozitívabban értékelő műveire, különösen a német történetére, valamint Heinrich August Winkler újabb, a jelenig kitekintő művére gondolunk (Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. I–III. München, 1987–1995; Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte 1866–1918. I–III. München, 1992; Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. I–II. München, 2000).

<sup>6</sup> Ld. különösen Kraus: i. m. vagy Schildt, Axel: Konservatismus in Deutschland. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 1998. 19–20.

<sup>7</sup> Újabb: Schildt: i. m. 1998; előbb: Ribhegge, Wilhelm: Konservative Politik in Deutschland. Von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. Darmstadt, 1989.

<sup>8</sup> Vierhaus, Rudolf: „Konzervativ, Konservatismus”. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur geschichtlich-sozialen Sprache in Deutschland. Szerk. Brunner, Otto-Koselleck, Reinhard-Conze, Werner. III. Stuttgart, 1982. 531–565.

<sup>9</sup> A korai, még formálódó konzervativizmus sokféle árnyalatához, ugyanakkor a Chateaubriand-féle vállalkozás némileg eltérő értelmezésével röviden ld.: Kaltenbunner, Gerd-Klaus: Der schwierige Konservatismus. In: Konservatismus in Europa. Szerk. Uő. Freiburg, 1972. 25–26.

<sup>10</sup> Például Brockhaus 1970.

<sup>11</sup> *Burke, Edmund*: Reflexions on the Revolution in France. 1790. Németül: Betrachtungen über die französische Revolution. Ford. és átdolg. Gentz, Friedrich. 1–2. Berlin, 1793–1794.

<sup>12</sup> *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum). Szerk. *Stegmann, Dirk–Wendt, Bernd–Jürgen–Witt, Peter-Christian*. Bonn. 1983.

<sup>13</sup> *Vogel, Barbara*: Beamtenkonservatismus. Sozial- und verfassungsgeschichtliche Voraussetzungen der Parteien in Preußen im frühen 19. Jahrhundert. In: *Deutscher Konservatismus*. i. m. 1983. 2–32.

<sup>14</sup> *Greiffenhagen, Martin*: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. Frankfurt a.M., 1986<sup>3</sup>. 44.

<sup>15</sup> *Valjavec, Fritz*: Die Anfänge des österreichischen Konservatismus. In: Festschrift für Karl Eder. Szerk. *Mezler-Andelberg, Helmut Jodok*. Innsbruck, 1959. 169.; *Epstein, Klaus*: The Genesis of German Conservatism. Princeton, New York, 1966. 23. Hasonló kutatásokról továbbá: *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 32–34. Egyesek e korai konzervativizmuson belül „rendi-feudális és abszolutista” irányzatokat különböztetnek meg (*Schildt*: i. m. 1998. 57.).

<sup>16</sup> *Mannheim, Karl*: Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Szerk. *Ketteler, David et al.* Frankfurt (Suhrkamp), 1984; *Greiffenhagen*: i. m. 1986; *Lenk, Kurt*: *Deutscher Konservatismus*. Frankfurt a.M.–New York, 1989. különösen 13–22., 57.

<sup>17</sup> *Ribhegge*: i. m. 1989. különösen 17–45.; *Schildt*: i. m. 1998. különösen 23–41. Hasonlóan: *Göhler, Gerhard*: Konservatismus im 19. Jahrhundert – ein Überblick. In: *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts*. I. Konservatismus. Szerk. *Heidenreich, Bernd*. Wiesbaden, 1999. 11–26.; vagy In: *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts*. Szerk. Uő. Berlin, 2002. 19–32.

<sup>18</sup> *Schildt*: i. m. 1998. 6., *Göhler*: i. m. 2002. 22.

<sup>19</sup> Pl. *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 33–34.

<sup>20</sup> *Kaltenbrunner*: i. m. 1972. 30–31., több példával.

<sup>21</sup> Ebben az értelemben érvel újabban a magyar politikatörténet-írásban *Kontler László* is. *Kontler László*: Utószó. Konzervativizmus? In: *Konzervativizmus 1593–1872*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Uő. Budapest, 2000.

<sup>22</sup> *Kondylis, Panajotis*: Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang. Stuttgart, 1986.

<sup>23</sup> *Kraus*: i. m. 2000. 9.

<sup>24</sup> *Kondylis*: i. m. 1986. pl. 27., 60., 507. stb.

<sup>25</sup> *Kraus*: i. m. 2000. 9–10.

<sup>26</sup> *Ribhegge*: i. m. 1989; *Schildt*: i. m. 1998.

<sup>27</sup> *Konservative Politiker in Deutschland*. Eine Auswahl biographischer Porträts aus zwei Jahrhunderten. Szerk. *Kraus, Hans-Christoph*. Berlin, 1995.

<sup>28</sup> *Bösch, Frank*: Das konservative Milieu. Vereinskultur und lokale Sammlungspolitik in ost- und westdeutschen Regionen (1900–1960). Göttingen, 2002.

<sup>29</sup> *Vogel*: i. m. 1983. 2–3.

<sup>30</sup> *Schoeps, Hans–Joachim*: Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit. IV. Die Formung politischer Ideen im 19. Jahrhundert. Mainz, 1978. 264.

<sup>31</sup> Pl. *Vogel*: i. m. 1983. 3.; *Göhler*: i. m. 30.

<sup>32</sup> *Mannheim*: i. m. 1984.

<sup>33</sup> *Vogel*: i. m. 1983. 2.

<sup>34</sup> *Göhler*: i. m. 2002. 28–29.

<sup>35</sup> *Göhler*: i. m. 2002. 28–29.

<sup>36</sup> *Göhler*: i. m. 2002. 22.

<sup>37</sup> *Göhler*: i. m. 2002. 23.

<sup>38</sup> Az ilyen tipizálásról, részletesen egy „helyzetspecifikus” modellről ld. *Lenk*: i. m. 1989. 13–16.

<sup>39</sup> *Kondylis*: i. m. 1986. 37.

<sup>40</sup> A *societas civilis*ről: *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Völlig neu bearb. Ausgabe des „Wörterbuchs der philosophischen Begriffe” von Rudolf Eisler). III. Szerk. *Joachim Ritter*. Basel–Stuttgart. 1974. „Gesellschaft”, szócikk, különösen 466–475.; valamint: *Historische Grundbegriffe*. i. m. II. „Gesellschaft, bürgerliche”, szócikk, különösen 738–742. Arisztotelészre épülve, az Augustinus-féle felfogást követve, a fogalom a *societas dei* és *societas terréna* közötti megkülönböztetésre épül. A modern értelemben vett „polgári” és politikai szféra, a *societas civilis* és a *societas politica* azonban nem válik el egymástól. A *societas civilis* a politikai alkotmánnyal rendelkező társadalom. Az eszenci konstrukció egy olyan társadalmi gyakorlatnak felel meg, amelyben a „társadalom”, a *societas civilis* alkotóelemei nem „emberek”, hanem háztartásfők, akik így már bizonyos elemi politikai jogokkal – a házbellek feletti uralommal – rendelkeznek. Ezek a szabad férfiak, a kézműves mestertől és a paraszti családfőtől kezdve a földesúrig, alkotják a „societast”, szemben a „társadalommal”, annak mai, az egész lakosságot alkotó értelmében. A háztartásbellek tehát – gyerekek, nők, nem szabad emberek, nem önálló emberek – nem tagjai a társadalomnak. A

konstrukció – és a benne foglalt történeti gyakorlat – ugyanakkor bizonyos magyarázó erővel bír a konzervativizmus viszonylag széles vonzerejére, szemben egy benne csupán agrárius-nemes érdeket feltételező megközelítéssel.

<sup>41</sup> Kondylis: i. m. 1986. 23.

<sup>42</sup> Kondylis: i. m. 1986. 16.

<sup>43</sup> Kondylis: i. m. 1986. 16.

<sup>44</sup> Kondylis: i. m. 1986. 26.

<sup>45</sup> Kondylis: i. m. 1986. 20.

<sup>46</sup> Kondylis: i. m. 1986. 21. Ld. Hobsbawm, Eric: *Inventing Traditions*. In: *The Invention of Tradition*. Szerk. Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence [1983]. Cambridge, 1993. 1–14.

<sup>47</sup> Kondylis: i. m. 1986. 24.

<sup>48</sup> Kondylis: i. m. 1986. 25.

<sup>49</sup> Kondylis: i. m. 1986. 26.

<sup>50</sup> Erről az implicit rendi mintákról és korlátokról, az „első modernség” korlátainak értelmében: Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M., 1986, különösen a II. rész. Továbbá itt érdemes a *societas civilis*ről mondottakra emlékeztetni, illetve a „polgári társadalom” modelljének lassú kialakulására utalni.

<sup>51</sup> Kondylis: i. m. 1986. 37–38.

<sup>52</sup> Kondylis: i. m. 1986. 38.

<sup>53</sup> Kondylis: i. m. 1986. 27.

<sup>54</sup> Vö. Vogel: i. m. 1983., általános áttekintésben: Schildt: i. m. 1998. 23–61.

<sup>55</sup> Kondylis: i. m. 1986. 49.

<sup>56</sup> Kondylis: i. m. 1986. 49.

<sup>57</sup> Ketteler, Wilhelm Emmanuel: *Die großen sozialen Fragen der Gegenwart. Predigten gehalten im Dome zu Mainz (1848)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. Szerk. Munbauer, Johannes. II. Kempten–München, 1911. 210–320.; *Die Arbeiterfrage und das Christentum (1864)*. Újra kiadva: W. E. v. Kettelers Schriften. i. m. III. 1–144. Magyarul: A munkások kérdése és a kereszténység. Ford. Katinszky Gyula. Eger, 1864. Egyéb korabeli politikai kérdésekről magyarul is: Szabadság, tekintély és egyház. Fejtegetések a jelenkor nagy feladatairól. Ford. Katinszky Gyula. Eger, 1863.

<sup>58</sup> Bauer, Clemens: *Wandlungen der sozialpolitischen Ideenwelt im deutschen Katholizismus des 19. Jahrhunderts*. In: *Sozialwissenschaftliche Sektion der Görres-Gesellschaft (Hg.): Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40jährigen Jubiläum der „Enzyklika Rerum novarum”*. Paderborn, 1931. 11–46.; Nothelle-Wildfeuer, Ursula: Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811–1877). In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 275–294.

<sup>59</sup> Baaderről újabban röviden: *Stammen, Theo*: Franz von Baader (1765–1841). In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 245–274. Írásai: von Baader, Franz: *Schriften zur Gesellschaftsphilosophie*. Szerk. Sauter, Johannes. Jena, 1925. Ebben található híres írása is: *Über das dermalige Mißverhältnis der Vermögenslosen oder Proletaires zu den Vermögen besitzenden Classen der Sozialität...* (319–338.). Ld. továbbá: *Dirsch*: i. m. 2000.

<sup>60</sup> Huber szociálpolitikai gondolatvilágáról újabban: *Hindelang, Sabine*: *Konservatismus und soziale Frage*. Viktor Aimé Hubers Beitrag zum sozialkonservativen Denken im 19. Jahrhundert. Frankfurt a.M.–Bern–New York, 1983. A különböző helyeken megjelent írásait ld.: V. A. Hubers *ausgewählte Schriften über Sozialreform und Genossenschaftswesen*. Szerk. Mundig, Karl. Berlin, 1894.

<sup>61</sup> Wagenerről újabban: *Kraus, Hans-Cristoph*: Hermann Wagener (1815–1889). In: *Politische Theorien*. III. i. m. 2000. 171–224.; *Hornung, Klaus*: *Preußischer Konservatismus und soziale Frage – Hermann Wagener (1815–1889)*. In: *Konservative Politiker*. i. m. 1995. 157–184. Politikai programiratai: *Wagener, Hermann*: *Die kleine aber mächtige Partei – Nachtrag zu „Erlebtes”* (Programmentwurf für eine konservative Partei, 1855). Berlin, 1885. 5–14. Néhány más kisebb írását közli: *Saile, Wolfgang*: Hermann Wagener und sein Verhältnis zu Bismark. Ein Beitrag zur Geschichte des konservativen Sozialismus. Tübingen, 1958; illetve *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Sozialpolitik 1867–1914*. Szerk. Born, Karl *Erich–Hennig, Hansjoachim–Tennstedt, Florian*. Stuttgart–Jena–New York, 1994. I/1. 276–281., 296–301.

<sup>62</sup> von Stein, Lorenz: *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*. 1–3. Leipzig, 1850–1855. Újabb kiadások: Szerk. G. Salomon. München, 1921. illetve Darmstadt, 1959.

<sup>63</sup> Áttekintésben pl.: *Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. i. m. III. 907–915., 1086–1090.; illetve *Ritter, G. A.*: *Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1989; *Rosenberg, Hans*: *Große Depression und Bismarkzeit*. Berlin, 1967; *Tennstedt, F.*: *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. Göttingen, 1981; *Hentschel, Volker*: *Geschichte der deutschen Sozialpolitik*. Frankfurt a.M. 1983.